

ширеним завданням експерту є пошук та виявлення інформації на магнітному носії, то її перелік, а тим більше роздруковка в паперовій формі у висновку експерта може зайняти не одну сотню сторінок. Тому для визначення належності виявлених файлів або інформації, що міститься в них, до розслідуваної справи бажана участь слідчого в проведенні експертизи. Така участь, по-перше, не заборонена законом, по-друге, слідчий не втручається в дії експерта і не впливає на вибір їм методів дослідження. Але беручи участь разом з експертом у перегляді виявленої інформації, слідчий на місці визначає її значимість і необхідність для розслідування, що може значно скоротити термін виконання КТЕ. Усі дії експерта, використувані технічні і програмні засоби, отримані результати і підсумки описуються у висновку, що є джерелом доказів.

Список літератури: 1. Российская Е.Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе. М., 1996. 2. Пособие для следователя. Расследование преступлений повышенной общественной опасности / Под ред. П.А.Селиванова, А.И.Дворкина. М., 1998. 3. Криминалистика / Под ред. Т.А.Селовой, А.А.Эксархопуло. СПб., 2001. 4. Расследование неправомерного доступа к компьютерной информации / Под ред. П.Г.Шурухнова. М., 1999. 5. Крылов В.В. Информационные компьютерные преступления. М., 1997. 6. Айков Д., Сейгер К., Фонсторх У Компьютерные преступления. Руководство по борьбе с компьютерными преступлениями. М., 1999. 7. Крылов В.В. Информационные компьютерные преступления. М., 1997. 8. Орлов Ю.К. Производство экспертизы в уголовном процессе. М., 1982. 9. Вехов В.Б. Компьютерные преступления: Способы совершения и методики расследования. М. 1996. 10. Яковлев А.Н. Теоретические и методические основы экспертного исследования документов на машинных магнитных носителях информации // Автореф. дис... канд. юрид. наук Саратов, 2000. 11. Беликин Р.С. Курс криминалистики. М., 2001. 12. Эйсмэн А.А. Критерии и формы использования специальных познаний при криминалистическом исследовании и целях получения вещественных доказательств // Вопросы криминалистики. 1967. №6-7. 13. Смирнова С.А., Варакина В.И. Научно-технический прогресс и развитие уголовно-процессуального законодательства // Актуальные проблемы досудебного производства по уголовным делам: Сб. научн. тр. Акад. упр. МВД России. 1999. 14. Дулов А.В. Вопросы теории судебной экспертизы. Минск, 1957. 15. Комаринцев Б.М. Участие экспертов-криминалистов в проведении следственных действий по особо опасным преступлениям против личности // Теория и практика судебной экспертизы. М., 1964. Вып.1(11). 16. Мешеряков В.А. Компьютерно-техническая экспертиза и тактические рекомендации по ее применению. Защита информации. Конфицент. 1999, №6.

Надійшло до редакції 03.01.02

М.Г.Самойлов, Л.А.Перелітін

ПСИХІЧНІ ПОРУШЕННЯ, ЩО ВИНИКАЮТЬ У ПОСТРАЖДАЛИХ ПРИ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ, ТА ДІЇ МІЛЦІ У ЦИХ УМОВАХ

Психічні розлади, що виникають при стихійних лихах, великомасштабних аваріях або масових катастрофах, мають особливий характер та надзвичайну соціальну значимість. Їхня особливість полягає в тому, що одночасно психогенні розлади виникають у великій кількості людей [1]. Останнє призускає багатократно (через групу) посилення негативно дію-

чих на психіку чинників. Крім того, психічні порушення не носять строго індивідуального характеру, а зводяться до невеликого числа типових для більшості постраждалих проявів [2]. До відмінностей також відноситься те, що в умовах надзвичайної ситуації постраждалі змушені продовжувати активну боротьбу з наслідками катастрофи.

Психогенні розлади, вражаючи одночасно багато людей, спричиняють дезорганізацію в боротьбі із стихією або у ході відбудовних робіт після надзвичайної ситуації, що має вже й соціальне значення. Отже, внаслідок множинності раптово діючих психотравмуючих чинників в екстремальних ситуаціях виникають групові психогенні розлади, інакше кажучи, групові психози.

Які фактори є головними в провокуванні цих станів? Як правило, в аварійних ситуаціях, унаслідок катастроф або стихійних лих виникає страх за своє життя і за життя своїх близьких. Рушійним є переляк, супроводжуваний гострими емоційними переживаннями.

Страх, безвихідність, пригніченість і інші емоційні стани, при продовженні дії психотравмуючих факторів призводять до виникнення психічного стресу. Виникає дезадаптація, під якою припускається невідповідність між силою факторів, впливаючих на психіку людини, і наявних психічних ресурсів, щоб їм протистояти. В умовах стихійних лих і надзвичайних ситуацій виникають реактивні стани, що належать до невротичних і патохарактерологічних реакцій, а також психози і реактивні психози.

Дослідження психічних розладів, що спостерігалися при надзвичайних ситуаціях, а також аналіз комплексу рятувальних, медичних і соціальних заходів, дозволив виділити три періоди розвитку психогенних порушень.

Характерним для першого періоду є раптова загроза власному життю і загиніти близьких. Потужність екстремального впливу викликає до дії інстинкт самозбереження, спонукуваний страхом. У цей період виникає паніка. Вважається, що паніка – одна з форм поведінки натовпу. Хоча вона може виявлятися й в окремих людей. Виникнення паніки, як правило, пов'язане з проявом масового страху, станом переляку, жаху перед реальною або уявлюваною загрозою, причому ступінь прояву цих станів наростає унаслідок взаємного зараження ними.

При так званій повній і глибинній паніці спостерігається відключення свідомості, настає афект, що супроводжується повною несамовитістю стану. У такому стані людина цілком утрачає контроль над своєю поведінкою: вона може безтямно кидатися з боку у бік, бігти, іноді убік небезпечної зони, робити хаотичні дії, виключаючи абсолютно їх логічність, раціональність і етичність.

Привалість першого періоду продовжується від початку впливу екстремального фактора до організації рятувальних робіт.

На другому етапі, при формуванні глибини дезадаптації і рівня прояву психічних розладів, велике значення має усвідомлення втрати родичів, дому, майна, а також найчастіше невідомість і можливість нової хвилі життєнебезпечної ситуації. Психоемоційна напруга до кінця другого періоду змінюється підвищеною стомлюваністю й астено-депресивними або апато-депресивними станами.

Третій період зв'язують з евакуацією постраждалих у безпечні зони. Тут діють також травмуючі фактори, такі як ламання сталого життєвого стереотипу, відбувається складна когнітивне й емоційне переосмислення пережитих подій і втрат. Ці фактори, як правило, стають причиною вже стійких психічних розладів. Крім неспецифічних невротичних реакцій, у цей період розвиваються патохарактерологічні розлади, що носять затяжний характер.

Дії співробітників ОВС найбільш відповідальні в перший період надзвичайної ситуації [3]. В умовах широкомасштабного хаосу, паніки, «тваринного» страху, який опановує великою кількістю людей, що метаються безцільно або застрягли під жаху у заціпенілості, в цих умовах надзвичайно складно зберігати самовладання і спроможність до цілеспрямованих дій. Проте існують факти, що в будь-яких, навіть найважчих обставинах, у середньому близько 17% людей зберігають самовладання і здатні до логічних і рішучих дій [4]. Що ж дає їм сили не піддатися загальній паніці, психозу натовпу, утримати себе в руках? Виявляється, що в цій ситуації думка про власну поразку, одержані травми або навіть загибель у них була на останньому місці. При усвідомленні катастрофічності ситуації воїни насамперед думають про відповідальність, що відбувається і про необхідність збереження життя інших людей. Протиріччя у такій поведінці знаходить цілком логічне пояснення. Справа в тому, що як тільки людина починає думати про власну поразку, про власну небезпеку, так у неї виникає хвиля негативних, потужних емоцій, що ведуть до різкого гальмування в регуляції багатьох психофізичних процесів. Звідси в одних постраждалих надмірна, безтемна рухона активність, а в інших нерухомість і ступор.

Іншими словами, тільки «суперустановка» на порятунок інших може забезпечувати визволення власної психіки від панічного страху і дати простір самовладанню. Саме страх утрати власного здоров'я і життя близьких паралізує: емоції затьмарюють можливість логічних і рішучих дій, інстинкт самозбереження породжує бурю неконтрольованих дій. Варто тільки дати зародитися теривті страху і не придушити його вчасно, як за лічені секунди з нього виросте отрутне чудовисько темного, липкого жаху.

Тому найбільш ефективним методом приборкати власну розумленість і забезпечити самовивихання за рахунок чітких і рішучих дій може бути тільки психологічна установка на порятунок інших. Переключивши свої емоції на постраждалих, ми «зінімаємо» їх із себе: врятовуючи постраждалих, ми забезпечуємо адекватність і логічність власних дій, тим самим рятуючи себе.

Дана психологічна установка має надзвичайну важливість для співробітників міліції, за родом служби і обов'язком локіканих у будь-яких умовах забезпечувати порядок і завжди виступати в ролі захисника співвітчизників. Саме здатність абстрагуватися від власної катастрофи в екстремальній ситуації повинна бути цільною у співробітників ОВС. *Але «парадоксальність» такого психологічного ходу за результатами безцінна, тому що врятовуючи інших – рятуєш себе.*

У життєзагрозливих ситуаціях реакції страху розділяються на контрольовані і неконтрольовані. Боннаті В. писав: «Ти контролюєш свій страх, значить усвідомлюєш небезпеку, що може зустрітися, намагаєшся уникну-

ті її. У цьому випадку завжди знайдеш вихід. А неконтрольний страх – це просто паніка». У той же час із погляду відомого мандрівника Е. Бишона в надзвичайній ситуації неконтрольний страх може зробити із самого загартованого атлета «жалюгідного хлюпика або останню скотину». І навпаки, якщо подібного страху немає, то, навіть «напідходливий недорослок може перетворитися, завдяки своїй моральній стійкості, у героя» (переклад наш. – Авт.).

Безумовно, психічне загартування людини перешкоджає розвитку панічного настрою, дозволяє сконцентрувати волю і знайти правильний вихід, здавалося б, з безвихідного становища.

Дослідження людей, що постраждали від землетрусу в м. Сіттак, показало, що більш ніж у 90 % обстежених були психогенні розлади. Причому наслідком дії останніх, навіть при відсутності фізичних ушкоджень, є втрата працездатності. Хоча слід зазначити, що відбувається це не завжди відразу після аварії, або іншого надзвичайного процесу. Так, після закінчення гострого періоду в деяких постраждалих може спостерігатися короточасне поліпшення, підняття настрою, прагнення активно брати участь у рятувальних роботах, багатослівність, безкінечне повторення розповіді про свої переживання і ставлення до того, що трапилося, бравада, дискредитація небезпеки.

Така ейфорична фаза триває дуже недовго: від декількох хвилин до декількох годин. Закінчується вона, частіше усього, байдужістю, млявістю, ідеаторною загальмованістю, ускладненням в осмисленні поставлених запитань труднощами при виконанні простих завдань. Іноді може розвиватися стан, у якому постраждалі роблять враження чужих, занурених у себе.

У другому періоді після впливу надзвичайної ситуації в деяких постраждалих розвивається тривожний стан із перевагою рухового занепокоєння, метушливості, нетерплячисті, настрої до всебічних контактів із навколишніми. Причому, експресивні проявлення можуть бути демонстративними і перебільшеними.

У третьому періоді, особливо якщо постраждалі не евакуйовані з зони надзвичайної ситуації, у них розвиваються хронічні невротичні і психосоматичні розлади. Люди, що продовжують знаходитися під впливом наслідків надзвичайної ситуації, мають також стійкі патохарактеріологічні зміни.

У динаміці астенічних розладів, що розвиваються після впливу на людину життєзагрозливих ситуацій, часто спостерігаються стани психоемоційної напруги з переживанням афекту, тривоги і посиленням вегетосоматичних порушень. У постраждалих виникає неясне занепокоєння, тривожна напруга, погані передчуття або очікування якогось нещастя. Все це викликає тривогу, сприяє формуванню стійких і тривалих фобічних розладів. Поряд із фобіями, виникає непевність у прийнятті рішень, сумнів у правильності і слушності своїх дій. Часто може спостерігатися близьке до наївності постійне обговорення пережитої ситуації.

Емоційні напруги можуть також виявлятися у вигляді психогенних депресивних розладів, що супроводжуються астенічними проявами. А іноді це супроводжується апатією, байдужістю, появою тужливого афекту.

Особи, які переживають життєзагрозливую ситуацію, можуть мати так само декомпенсацію акцентуації характеру і психопатичних особистісних проявів. Хоча варто пам'ятати, що на глибину неспроможних реакцій впливають особливості особистості, життєвий досвід і особистісні установки людини.

Як правило, особисту декомпенсацію подають реакції сенситивності і байдужуваності. Особи, які мають такі відхилення, з незначного приводу дають бурхливі афективні спалахи, цілком не відповідні тій або іншій психогенній причині. Такі прояви короточасні, характеризуються театральністю, демонстративністю і, частіше усього, заміняються астено-депресивним станом, млявістю і байдужістю до усього навколишнього.

У цій ситуації також може виявлятися дисфорійне забарвлення настрою. Особи в такому стані похмурі, вивкуваті, постійно незадоволені. Вони відмовляються виконувати доручення, не вірять розпорядженням та порадам, сваряться з сусідами, стають заздрими, стежать один за одним, вважають, що їх обділили, поставились до них несправедливо.

Великий спектр психічних реакцій, що виникають у людей в умовах життєзагрозових ситуацій, особливо в випадках масової загибелі людей, значних матеріальних затрат, може надовго позбавити їх спроможності до раціональних вчинків і дій. Інакше кажучи, люди з психічними розладами дійсно є постраждалими і потребують невідкладної допомоги [5].

Для співробітників ОВС необхідно знати, що практичні заходи поділяються на ті, що здійснюються в період до виникнення надзвичайної ситуації, у період безпосередньо дії екстремальних психотравмуючих чинників, і після припинення їхнього впливу.

У період до виникнення надзвичайної ситуації співробітники ОВС повинні здійснити такі заходи:

- пройти підготовку (у ситуаціях, близьких до екстремальних, по наданню первинної медичної допомоги, а також умінь спілкуватися з людьми, що знаходяться в стані страху, афекту, депресії й інших явних розладів свідомості;

- вельму особовому складу пройти навчання по здійсненню чітких і рішучих дій при розвитку масових психозів, тотальної паніки, супроводжуваної безладними, хаотичними переміщеннями великих груп людей;

- засвоїти методи переконання і безапелляційного підпорядкування осіб, що знаходяться в ступорному, депресивному, байдужому й особливо суїцидальному станах;

- навчити особовий склад організаційним якостям, принципам прояву активного літеретства для формування діючих груп і ослаблення паніки;

- виробити у співробітників власні стійкі психологічні якості, із розумінням життєвої важливості їх прояву саме в екстремальних ситуаціях;

- засвоїти навички і методи психопрофілактики.

Зазначені заходи і засоби профілактики ефективної боротьби з психічною дезадаптацією людей у надзвичайних ситуаціях, повинні бути доповнені широким колом інформаційних і організаційних заходів, спрямованих на подолання зневаги і безтурботності до життєзагрозових впливів, особливо коли вони до певного етапу сховані або незрозумілі невідзначним масам людей (наприклад, вплив радіації).

Під час безпосередньої дії психотравмуючих факторів надзвичайної ситуації, важливими психопрофілактичними заходами для співробітників ОВС є такі:

- організація чіткої роботи з надання медичної і психотерапевтичної допомоги постраждалим;

- рідуче пригнічення панічних вчинків, висловлень і настроїв;

- об'єктивна інформація населення про масштаби біди, не приховуючи її соціальних, медичних і психологічних наслідків;

- залучення легко постраждалих до активних дій, не приховуючи масштабів аварійно-відбудовних і рятувальних робіт;

- намагатися бути зразком людини з міцним психічним загартуванням: сміливим, вольовим, холоднокровним, з витримкою й умінням переборювати почуття страху.

Останній етап включає такі заходи:

- надання допомоги в створенні лабільних психотерапевтичних бригад і тимчасових кабінетів або відділень;

- залучення легко постраждалих до негайної медичної допомоги постраждалим.

Надзвичайно важливою соціально-психологічною рисою профілактики психічних порушень є своєчасна, повна і правдива інформація не тільки про те, що трапилося, але і про його наслідки. Так, наприклад, несвоєчасна і необ'єктивна інформація про радіаційну обстановку на Чорнобильській атомній станції призвела до трагічних результатів як безпосередньо для здоров'я людей, так і до нечасної організації заходів щодо ліквідації наслідків аварії. Це сприяло розвитку на віддалених етапах після трагедії невротизації дуже великої кількості людей і формуванню в них психогенних психічних розладів.

Як відомо, найвищу ефективність має не усунення якогось небажаного явища, а його попередження, тобто профілактика. Отже, щодо надзвичайних ситуацій можна назвати і виділити три головні профілактичні заходи:

- це правдива і повна інформація населення про можливі психогенні фактори і породжувані ними реакції людини в цих умовах;

- це обов'язково завчасно (не після виникнення надзвичайної ситуації) ознайомлення людей із тим, що їх може очікувати;

- це чіткість і оперативність у виконанні заходів захисту.

Навчання особового складу співробітників міліції по наданню психопрофілактичних заходів повинно складуватися з вихованням у них високих морально-вольових, психологічних якостей, готовності проявити мужність, витримку і самопожертву, ініціативу і спритність, впевненість і витривалість при наданні допомоги людям, що постраждали при надзвичайних ситуаціях.

Практичні навички та вміння по наданню постраждалим психічної допомоги курсанти повинні засвоїти на практичних заняттях.

Психологічна суть екстремальних умов полягає в неможливості будувати звичайні ділові відносини з людьми, які потрапили в надзвичайну ситуацію. В цих умовах змінюється мотивація поведінки не тільки громадян, але і співробітників правоохоронних структур. Змінюються правові, моральні, етичні норми поведінки. В умовах надзвичайної ситуації відно-

сини з громадянами повинні базуватись на дипломатичних здібностях, психічній рівновазі, знанні психічних особливостей поведінки людей в екстремальних ситуаціях, а також на врахуванні місцевих звичаїв та норм поведінки.

Серед психологічних результатів дії надзвичайних ситуацій на першому місці знаходиться різке підвищення в поведінці емоційного компонента. У значній кількості людей знижується здатність до самоуправління, піднімається нервово-психічне напруження, активізуються негативні емоції. В цих умовах виникають почуття страху, відчаю, безнадійності, гніву. Співробітникам міліції в надзвичайних умовах таким негативним почуттям треба протиставити холонокровність, здібність утримувати себе та подавляти некеровані емоції громадян.

Співробітникам міліції необхідно пам'ятати, що у людей у таких ситуаціях в цілому проявляється три типи поведінки.

Першим типом поведінки є дії, які легко породжують конфлікт. При цьому виникає невирішене зіткнення мотивів та зміщення домінант. Останнє приводить до гальмування волевових дій та свідомості.

Другим типом поведінки є кризи. Людина розуміє, що наступив критичний час у його житті, хоча водночас відчуває неможливість зміщати ситуацію.

Третій тип поведінки – стрес та фрустрація. У цьому випадку людина не може контролювати розвиток гостросюжетних дій, при водночас виникаючій потребі знайти вихід із цього становища. Така психологічна ситуація породжує агресивне ставлення людини до всього, що, на її думку, не відповідає її потребам. Всі ці форми поведінки, викликані екстремальною ситуацією, є умовою її психологічного захисту.

Головним завданням співробітників міліції, які прибули на місце, де сталася аварія або виникла інша надзвичайна ситуація, є її стабілізація та падіння на емоційний етап потерпілих.

Для реалізації цих завдань необхідно наступне:

- триматися спокійно, вивчено, щоб люди відчували в співробітниках ОВС надійну опору і професійних захисників їх безпеки;
- вияснити зону враження та організувати її охорону;
- дії співробітника міліції повинні викликати у громадян почуття його лідерства.

При втраті потерпілими самоконтролю, зібраності, цювві слабкості, істеричних та паничних дій, гострих психозів, співробітник міліції повинен діяти чітко, рішуче, з максимальною жорсткістю санкцій, без надання їм можливості обговорення та сумніву в командах, адже від цього може залежати життя людей.

У той же час в надзвичайних ситуаціях одним з важливих видів взаємодії правоохоронців та потерпілих є переговори. Організація і проведення переговорів – це дуже важка та психологічно насичена діяльність співробітників ОВС.

Взаємодійники повинні бути рівними, співробітник обов'язково повинен контролювати емоційний стан. Слід пам'ятати, що між людьми, які ведуть переговори, виникає зона емоційної взаємодії, кордони якої визначаються: висотою та тембром голосу, чіткістю висловів, виразністю жестів, емоційністю мови, мімікою обличчя тощо.

Співробітник, який веде переговори, повинен говорити чітко, зрозуміло, певдовгими і простими реченнями, аргументи мають бути вагомі, сказані зважно, з почуттям. Етичні прийоми переговорів в таких умовах ґрунтуються на співчуттях та співпереживанні. До таких прийомів відносяться:

- високий рівень теплоти в голосі, в чіткості відповідей;
- в підкресленій заінтересованості та стурбованості становищем, що склалося;
- високий рівень проникнення в почуття та емоційний стан потерпілого, йому необхідно показати, що ви здатні зрозуміти його почуття та думки, можете поставити себе на його місце та побачити все, що сталося, його очима;
- саморозкриття в бесіді, уникнення особистих почуттів та інтересів.

Треба пам'ятати, що при взаємодії співробітників міліції з великою масою громадян в надзвичайних умовах головними рисами поведінки є впевненість та рішучість. Водночас найбільший ефект в індивідуальних переговорах з потерпілими може дати врахування психологічних особливостей людини та її поведінки в конкретній ситуації. Ось чому комунікативна та етична компетентність працівників ОВС, від якої залежить його уміння впливати на людей, є головною умовою успішного вирішення оперативних-службових завдань у надзвичайних ситуаціях.

Список літератури: 1. Назаристені А.П. Психологія масового стихійного поведіння // Прикладна психологія. 1999. №3. 2. Василюк Ф.Е. Психологія переживання. М., 1984. 3. Баншурка О.М., Кузаченко С.О. Організація діяльності органів внутрішніх справ в умовах надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Х., 2000. 4. Спасение 2000. Чрезвычайные ситуации: предупреждение и ликвидация последствий // Материалы междунар. конф. Под эгидой МЧС и в кооперации с МПЧФ. 5. Ашдеев В.В. Психологические основы повышения эффективности деятельности работников органов внутренних дел в экстремальных ситуациях: Учебное пособие. М., 1988.

Надійшла до редакції 09.01.02

С.В. Яковлев, Ю.В. Гнусов, В.П. Кубрак, О.С. Воронін

МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ ОПТИМАЛЬНОЇ ЧИСЕЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ШТАБНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ОВС

Соціально-економічні та політичні перетворення, що відбуваються у нашій державі, не можуть не торкатися органів внутрішніх справ як складової частини державної системи, і вимагають реформування існуючої структури правоохоронних органів. Однією із актуальних задач реформування правоохоронних органів є визначення оптимальної загальної чисельності органів внутрішніх справ. У свою чергу, це потребує розробки науково обґрунтованого підходу до визначення оптимальної чисельності відповідних підрозділів ОВС. Розв'язання таких задач має відбуватися з мінімальними затратами матеріальних, фінансових та інших ресурсів за умов ефективного виконання правоохоронними органами своїх функцій.

Коллективом авторів розроблена методика визначення оптимальної чисельності працівників штабних підрозділів апаратів УМВС України обласного, міського рівнів та міськрайорганів внутрішніх справ. Ця мето-